

crkva u svijetu

RAZGOVORI

JOŠ O NEKIM PITANJIMA IZ POVIJESTI KATOLIČKE CRKVE NA BOKOVSKO-NERETVANSKOM PODRUČJU

Slavko Kovačić

Da sam knjigu dra fra Karla Jurišića »Katolička Crkva na Biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine«¹ smatrao od početka do kraja površnom i bezvrijednom, ne bih se bio na nju uopće osvrtao. Međutim ona »po tematici i mnogim odlikama« (Usp. Krit. 367) zaslužuje pažnju, pa nije čudo, da se o njoj čulo više pohvala,² ali nije moglo ostati kod samih pohvala, jer ona uz razne odlike nosi u sebi i značajne nedostatke. Smatrajući da je na dobre strane dosta i kraće upozoriti, jer ih čitalac i sam lakše zapazi, a nije ih potrebno dokazivati (usp. Krit. 366), nisam opširnije prikazivao »lice« ove knjige nego »naličje«, jer ma kako to bio »razgovor neugodni«, netko ga je morao započeti. Hvaliti je naravno uvijek ugodniji i lakši posao. Međutim bez kritike se ne ide naprijed. To što se nisam »posebno« bavio poviješću makarske biskupije,³ ne znači da se njom nisam uopće bavio i da ne mogu zapaziti neke loše strane.

Govoreći o nedostacima uvijek sam nastojao točno navesti određeno mjesto u knjizi, pa se ne može tvrditi da se »htjelo« kod čitatelja stvoriti dojam, kako je KC »uopće sasvim površno i stoga neznanstveno djelo« (Odg. 67). U tom slučaju ne bih bio ocijenio uspjelima čitava poglavlja i znatne dijelove knjige.⁴

¹ Za knjigu se i ja služim ovdje kraticom KC; ime autora označavam ubuduće sa KJ. Slično skraćivam svoju kritiku objavlvenu u CuS-u, VII (1972), 359—367. skraćenicom Krit., a odgovor KJ objavljen također u CuS-u, IX, (1974), 54—70. sa Odg.

² Pohvalne napise navodi KJ u Odg. u bilj. 1.

³ Kroz više godina tražio sam povremeno u središnjim arhivima Sv. Stolice izvornu građu za povijest glagoljaša, kojom sam se »posebno« bavio. Usput sam s velikim zanimanjem čitao i bilježio, odnosno mikrofilmirao i priličan broj podataka za povijest splitske, makarske i trogirске biskupije. Tako sam prepisao i osam najstarijih izvještaja o stanju makarske biskupije (1626—1658), koje sam naknadno spremio za tisak.

⁴ Tako poglavlje o franjevačkim samostanima, i ono o kulturno-prosvjetnom radu, a slično je rečeno i za drugi dio knjige (izuzev petnaestak stranica).

Stalno vraćanje iz prošlih vjekova u naše dvadeseto stoljeće

Opširnije navođenje tekstova iz KC, Krit. i Odg. smatram suvišnim zauzimanjem prostora, jer onaj koga oni zanimaju može ih lako naći. Navodim samo slijedeću rečenicu: »(..) neću ni spominjati one suvremene odnose među crkvenim strukturama kod nas, ni živeće osobe i njihova djela, kao ni naše današnje crkvene kulturne ustanove, koje je sve u svoj osvrst uvukao SK stalno se vraćajući iz prošlih vjekova (o kojima radi moja knjiga) u naše dvadeseto stoljeće, pa i u ove naše današnje dane, koji nisu povijest nego sadašnjost« (Odg. 55). Moram priznati, da ne uspevam pronaći primjere toga »stalnog vraćanja«.⁵

Možda KJ pod tim misli na dva mjesta, gdje se pokušavaju dati neki elementi objektivnog tumačenja odnosa franjevci-biskupi (usp. Krit. 361, 364—65), a u izravnoj vezi sa sporom oko biskupa Bijankovića, koji traje i danas.⁶ Da se tu radi o sporovima u prošlosti, osobito onoj »turskoj«, jasno je iz samih gramatičkih oblika.

Arhiv makarske biskupije

Ne znam odakle je KJ preuzeo podatke o arhivu makarske biskupije prema kojima bi donja vremenska granica spisa bila god. 1739. (Usp.

Riječ je gotovo o polovici teksta! Ni za ostala poglavlja nije rečeno, da ništa ne vrijede. Dapače, kad bi se računalo samo po kritiziranim recima i stranicama, u pitanje bi došao samo neznatan dio. Naravno neki nedostaci, iako mali opsegom, zbog svoje zamašitosti bacaju loše svjetlo na cijelu knjigu. Umanjuju njezinu vrijednost, što međutim ne znači, da je poništavaju. To bi se moglo reći samo onda, kad bi se u historiografiji bezobzirno primjenjivalo načelo: »Semel mendacium loquenti non creditur.«

Ovdje naravno (kao i u slučaju Cetinčićeva djela!) ne mislimo na formalnu laž, nego na netočnost, kojih se više manje nađe u svakom djelu. Cetinčić je pisao sredinom 18. st., davno prije današnjeg znanstvenog načina pisanja povijesti. Pisao je životopise, a zar i u našem stoljeću nisu izdavani životopisi svetaca s elementima književne vrste, koja se zove legenda? Treba li zato odbaciti sve što u njima piše? Nije li jedini ispravni put provjeriti izvore, jer nije svejedno je li pisac imao pri ruci pouzdane izvore i da li nešto tvrdi oslanjajući se na kakvu predaju, ili je sam svjedok događaja i poznavalac osoba i glasa o tim osobama. Ako je pisac k tome bio »pars in causa« (kao što je bio franjevački ljetopisac Gojak!), treba i to uzeti u obzir, ali pogrešno bi bilo takvu svojevrsnu izvornu građu sasvim baciti, a pogotovo uzeti za kriterij: da li nam je nešto u prilog ili ne. (To vrijedi, naravno, za obje stranke u sporu.)

⁵ Naprotiv, KJ navodi statističke podatke o broju franjevačkih klerika g. 1967. i 1973. (Odg. 48), zatim statistiku današnjih župa na B-n. području (prema granici između splitske i makarske biskupije iz turskog vremena, koju i KJ smatra vjerojatnom, odnos franjevačkih i ostalih župa je 26:33, a ne 26:39) i najposlije puna stranica posvećena je dvojici biskupa Blaškovića (Odg. 61—63) iz razdoblja poslije turske vladavine. (Kasno bismo svršili, kad bismo se upustili u raspravu o ocjenama koje su o njima tu donesene).

⁶ Ovdje nije mjesto za opširnije raspravljanje o ovom sporu. Nekoliko načelnih primjedbi već sam naveo (Krit. 364—65). Nadamo se, da će se naći netko tko će proučiti ponovno opsežnu izvornu građu o ovom značajnom svećeniku i biskupu (Nadb. Arh. u Splitu posjeduje oko 5000 mikrofilmova o njemu!), a da ne pođe s pozicija s kojih je pošao Mikulić. Naravno poželjno je, da ne pođe ni s protivnih. U svakom slučaju rezultat ne će biti onako »pobudna« povijest franjevaca ovog kraja, a onako »pokudni« lik biskupa.

Odg. 55—56). U inventaru, što ga je prije tridesetak godina sastavio dr. Urban Krizomali starije godine navedene su uz slijedeće inventarske brojeve: 20 (1691—1792); 33 (1689—1776); 34 (1528—1736); 35 (1674—1746); 43 (1670—1794); 49 (1690—1769); 64 (1707—1770); 65 (1701—1734); 146 (1697—1788).⁷

Glagoljaši »seljaci«

Naziv »sacerdotes rustici« upotrijebio je bosanski franjevački poglavar fra Bartul Alvernški (g. 1372) pitajući papu, da li se smije pripustiti, da na području franjevačkog vikarijata krštavaju »sacerdotes de terris illis«, iako nisu pravi svećenici »sed rustici vel schismatici instituti per consuetudinem patriae, videlicet ordinati non canonice«, jer franjevaca nema dovoljno za tako prostranu zemlju.⁸ Kniewald ono »rustici« prevodi: »neuki ljudi«, a ne »seljaci«.⁹ Ako se doista radi o glagoljašima, što je posve vjerojatno, onda se pod onim »instituti per consuetudinem patriae« najvjerojatnije misli: odgojeni po domaću i izobraženi samo u glagoljskoj ili uopće slavenskoj (hrvatskoj) knjizi, a ne latinskoj (instituire znači također: odgojiti, izobraziti). Nikakvo čudo, da su strancu (Talijanu) fra Bartulu svećenici koji ne znaju latinski, sve ako su inače i bili prilično izobraženi, izgledali puke neznalice, koji nisu smjeli biti ređeni.

Postoji opasnost, da netko shvati onu bilješku o vrbničkim glagoljašima (Odg. bilj. 10) kao pokušaj, da se utvrdi »seljaštvo« glagoljaša u širem razdoblju i na čitavom glagoljaškom području. Zato je dobro spomenuti da je Vrbnik u nekoliko posljednjih stoljeća znao odjednom imati i pedesetak svećenika, članova vrbničkog kapitula, na samih 800—1000 duša.¹⁰ Toliki se naravno nisu mogli uzdržavati svećeničkom službom, pa su mnogi od njih, a slično i glagoljaši nekih drugih mjesta i krajeva, kad ih je i gdje ih je bilo previše, obrađivali zemlju ili se bavili ribarstvom. Međutim, nije ih bilo tako previše uvijek i svagdje. Nisu uvijek bili ni tako siromašni. U bolja vremena su znali pisati divne kodekse, što je dokaz, da nisu bili ni neuki. Ovo pitanje je temeljito i opširno obradio Eduard Hercigonja i pobio uobičajena neznanstvena uopćavanja u tom pogledu.¹¹

Zanimljivo je napomenuti, da onaj Petar Mihić, koga KJ spominje (Odg. bilj. 10) nije bio glagoljaš, nego pripadnik latinskoga katedralnog klera.¹² Isto tako je važno napomenuti, da se aktima apostolske vizitacije iz

⁷ Prigovorio sam samo nekorištenje ovog arhiva, a strane arhive nisam ni spominjao, jer mi je poznato, da autoru nije bilo moguće osobno istraživati u Rimu i drugdje, a previše je i očekivati, da netko pregleda sve, pogotovo velike arhive. Lako je s našim župskim arhivima, gdje se nađe jedva koji spis stariji od 18. st.

⁸ D. Kniewald, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU, 270 (1949), 157.

⁹ Ondje, 149.

¹⁰ Usp. M. Bolonić, *Seoski kaptoli u krčkoj biskupiji, Bogoslovska smotra XXXVI* (1966), 122—145.

¹¹ E. Hercigonja, *Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do pol. 16 st., u Croatica*, 2 (1971), 7—100.

¹² Farlati, *Illyr. sac.*, III, 494.

god. 1602.—03. daje uglavnom povoljan sud o znanju glagoljaša po Dalmaciji.¹³ Ovdje smijemo postaviti pitanje, da li su svećenici latinaši, biskupijski i redovnički, samim tim što su znali nešto latinskih riječi i gramatike bili učeni? Zar ih nije moglo biti i takvih koji su naobrazbom nužnom svećeniku bili ispod glagoljaša? Doista, izvori govore i o neznanju latinaša. Navedimo za to primjer iz makarske biskupije. Biskup fra Bartul Kačić u izvještaju ad limina g. 1630. ističe neznanje župnika kao jednu od glavnih teškoća u biskupiji. Pri tom posebno spominje franjevce, a ne glagoljaše.¹⁴

Župe biskupijskog klera

Kad je riječ o župama biskupijskog klera na B-n. području, s odobravanjem pozdravljamo ovog puta nedvosmisleni izjavu KJ, da su »prema pouzdanim vrelima« bile tri takve župe (odg. 58); autor je još jasniji kad na drugom mjestu kaže, da su one i u doba kreševske povelje (g. 1434.) i poslije »bile i ostale u rukama svećenika — glagoljaša« (Odg. 66). Zaista kratki prekid za Podgoru (g. 1655. i 1666.—67.) ne mijenja ništa na stvari, jer je u to doba posve razumljiv. U vrijeme kandijskog rata, kako je poznato, cijelo je Makarsko primorje bilo poharano, a narod i svećenici (biskup, franjevci i ostali) izbjegli na otoke. Kroz neko vrijeme su se samo povremeno vraćali, a neke obitelji su se i trajno naselile na susjednim otocima. Prema biskupu Lišnjiću u Podgori, Tučepima, Igranima i Drašnicama g. 1666. bilo je svega 25 kuća,¹⁵ što nam već dovoljno tumači, zašto je on za sva ta sela predlagao samo jednog župnika.

Međutim ne možemo se složiti s izjavom da je o tri glagoljaške župe u KC »dovoljno i temeljito rečeno« (Odg. 67). Nema smisla ponavljati već rečeno (Krit. 326). Ovdje samo napominjemo, da im je možda bilo dovoljno posvetiti 17 redaka,¹⁶ ali način obrade je neprihvatljiv, jer ono što je tu (KC 141—42) rečeno u nekoliko prvih redaka, odmah je zamučeno u ostalih desetak. Ako je jasno, da te župe nisu bile franjevačke, o čemu ne može biti sumnje, Vinjalićevu očito pogrešnom mišljenju, kao i onom »pravom«, jedva da je bilo mjesto u kakvoj bilješci ispod crte; u tekstu nikako. Nije li se možda o tim župama i svećenicima

¹³ K. Horvat, *Glagolaši u Dalmaciji poč. 17. vij. t. j. g. 1602—1603., u Starine, JAZU*, 33 (1911), 537—564.

¹⁴ Biskup ističe, da nije uspio doskočiti dvama zlima: siromaštvu župskih crkava i ignoranciji župnika »koji nemaju nikakve pogodnosti za učenje u ovim krajevima pa se događa, da grdno griješe, a ako kad bivaju odavle poslani (bratri kojima se u ovim krajevima osobito služimo) na nauke u Italiju, odanle ne donose ništa ili malo dobra, jer njihovi redovnički poglavari zanemaruju brigu za njihovo školovanje, radi čega ih treba ozbiljno opomenuti, jer iz toga ovim pokrajinama i katoličkoj vjeri proizlaze mnoge nezgode« (T. Vat. Arh., Congr. Conc., Relat. dioec. Macharen, a. 1630. — Kongregacija Koncila je o tom izvijestila Propagandu, koja je opomenula dotične poglavare; usp. Mandić, *Acta franciscana Hercegovinae...*, 103). — U opisu pastirskih pohoda biskupa Lišnjića za više franjevacca se kaže, da su neuki (usp. Arh. Prop. SOCG, vol. 436, ff. 488—494, 503).

¹⁵ Usp. Arh. Prop. SOCG, vol. 436, f. 487.

¹⁶ Ženskim samostanima na temelju samo jedne neizravne vijesti iz 17. st. autor je ipak posvetio preko 50 redaka (KC 135—137).

barem u kakvoj bilješci umjesto tih kasnijih mišljenja, mogla spomenuti Lišnjićeva izjava, da ovi svećenici, za razliku od franjevaca, stalno stoje u mjestima, gdje župnikuju, pa se bolje brinu za svoje crkve, a franjevci prvenstveno čuvaju samostane, a na župama ne stoje trajno, nego ih povremeno obilaze, pa ne mogu redovito pastorizirati i voditi matice.¹⁷ S obzirom na broj župa biskupijskog klera, istina je da ih je na B-n. području bilo malo (tri, sa Zažabljem četiri), ali je isto tako istina, da je tu bilo malo i franjevačkih (bez današnje Hercegovine samo sedam!).

Što se tiče broja biskupijskih svećenika, u izvorima nema nikakve potvrde da bi prije biskupa Lišnjića taj broj »polagano rastao« (usp. Odg. 58).¹⁸ O tom broju nemamo dosta podataka. Znamo da su god. 1636. u župi Zagvozd »boravila četiri svećenika«, a da je g. 1666. cijela makarska biskupija brojila samo šest svećenika glagoljaša (od toga su se četvorica nalazila izvan biskupije).¹⁹ Desetorica svećenika, što sam ih naveo s imenom i prezimenom (Krit. 363) potpisali su se na pismu datiranom u Podgori dne 15. ožujka 1688.²⁰

Omiš i Priko

Bilo bi zanimljivo reći nešto više o Omišu i Priku, ali ovdje gdje se radi o B-n. području, nije za to mjesto, pa samo kratko ponavljam, da danas zaista čudno zvuči, kad se govori o »samo« tri svećenika na šest stotina duša, a još čudnije, kad se ističe, da je »u prošlosti Priko bilo daleko od Omiša« zato što nije bilo mosta preko Cetine (Odg. 59). Ta Omišanima nekad ni obale Italije nisu bile daleko, a nesreće što su se znale dogoditi pri vožnji preko rijeke (daleko rjeđe nego danas na cestama) nisu morale baš toliko utjecati na udaljenost. Da Fabjanić ne govori bez temelja, dokazuje i podatak iz omiške matice krštenih, gdje je g. 1727. zabilježeno ime predstojnika hospicija na Priku o. Bone Spličanina.²¹

Fra Blaž Gračanin

Kad autor u svojoj knjizi KC govori o trebinjskoj biskupiji, tj. njezinu dijelu koji je na prijelazu iz 17. u 18. st. pripojen makarskoj biskupiji,

¹⁷ Arh. Prop. SOCG, vol. 436, ff. 483, 486, 492—493, 495, 497, 501. — Zaista bi nas daleko odvelo, kad bismo i u najkraćim crtama pokušali analizirati, kako je KJ u svojoj KC koristio ovaj Lišnjićev izvještaj iz g. 1672. To će stručnjaci moći prosuditi, kad taj izvještaj bude u cijelosti objavljen. Istina, Lišnjić piše protiv franjevaca s kojima je u teškom sporu. Na mnogim mjestima piše »polemički«, ali uza sve to neke izjave se ne mogu staviti u pitanje, a za pojedine sumnjive trebalo bi bar približno dokazati, da su neistinite, jer kad čovjek piše polemički, može pretjerati, ali redovito se nastoji služiti činjenicama (makar ih zlorabio u polemičke svrhe), da ga protivnici ne mogu pobiti. Lišnjić je odavna imao posla s Propagandom i morao je znati, da ona ne donosi odluke, dok ne sasluša i protivnu stranu. Tada je u Rim stigao i bosanski provincijal, a Propaganda je pokušala i drugim putem dobiti obavijesti o tim izjavama.

¹⁸ Autor ovdje vjerojatno misli na Lišnjića, ali piše u množini.

¹⁹ Arh. Prop. Acta, vol. 35 (1666), f. 50v.

²⁰ Ondje, SC Dalmazia, vol. 2, f. 387v. — N. B. Ovdje ispravljam četvrto ime (usp. Krit. 363) koje mora glasiti don Marko Čagljević (u orig. »domakoča-glević«), a ne Toma Kocaljević!

²¹ Arh. Žup. ur. Omiš, br. inv. 170, Matica krštenih, str. 192.

ne zaustavlja se na godini, kad je taj dio oslobođen od Turaka (KC 81), a možda ima pravo kad smatra, da nije dužan, pa ni za prve godine prije konačnog uređenja granice i sklapanja mira, donijeti potanje podatke (usp. Odg. 60). Međutim, za djelovanje fra Blaža Gračanina moramo reći, da o njemu nemamo dovoljno pouzdanih podataka, jer ona dva spisa, što ih je objavio Pandžić, prilično su sumnjiva, bitno upletena u izmišljanje tobožnje »stjepanske« biskupije u Hercegovini. Pandžić s tim izvorima oprezno postupa, onaj o fra Blaževu djelovanju na nekoliko mjesta ispravlja u bilješci ispod crte.²² Po svemu se vidi, da se tu pretjerano crnim bojama ocrtava vjersko stanje toga kraja u vrijeme prije fra Blaževa dolaska, a po svojoj prilici se ne manje pretjeruje i u opisu njegova rada, kako bi se lakše progurao fra Dominik Andrijašević, fra Blažev zemljak, za biskupa ovoga kraja (tobožnjeg »stjepanskog« biskupa), što je prevarom bilo i uspjealo. Zar je zbilja fra Blaž popravljao i crkvu sv. Stjepana u Gabeli, kako se tvrdi u spomenutom izvoru, a za koju znamo, da su je popravljali zaostroški franjevci i makarski biskup? Da li je fra Blaž u dubokoj starosti bio u stanju sam pastorizirati cijeli ovaj tako krševit i težak kraj?²³

Izvori o svecima s B-n. područja

Ovdje smijemo primjetiti, da Bakula može biti ne znam kako pouzdan pisac (kao i dobar profesor, pjesnik itd.), ali za događaje, koji su se zbili davno prije njegova rođenja ne može biti nikakav, pa ni loš svjedok. Njegova nam knjiga može služiti kao »vrela« samo ukoliko donosi izvornu građu iz vremena događaja o kojima je riječ. Ako se on za neki podatak oslanja na nekog pisca, sigurnost o tom podatku imat ćemo tek onda, kad uspijemo pronaći navedenu knjigu i vrela na koje se je taj pisac oslonio. — Ako je podatke o Roziću sačuvala samo narodna predaja bez ikakve potvrde u suvremenim pisanim izvorima (KC 239), a prva zapisana vijest govori o štovanju koje mu je narod iskazivao g. 1697. i dalje (što bi bilo mnogo poslije mučeništva, možda gotovo dva stoljeća — usp. KC 241), onda se ne bi reklo, da o njemu imamo potpunu povijesnu sigurnost (imamo je samo za štovanje koncem 17. st.). — Đakon Petar bez sumnje spada u »nesigurne« mučenike (a po natpisu na grobu u sigurne povijesne osobe!). Nisam ga želio proglasiti sigurnim. Naveo sam ga samo kao primjer različitog vrednovanja pre-

²² B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et mercanensi* (Romae 1959) 112—116, bilj. na str. 112. i 113.

²³ Prema dubrovačkom franjevačkom nekrologu, što ga je objavio Benvenut Rode (ako je točan ispis, kojim se služim, jer mi knjiga sad nije na raspolaganju!) fra Blaž bi bio sagradio jednu crkvu (»ecclesiam«, valjda onu u Gracu), a umro bi g. 1623. u Dubrovniku kao »gotovo stogodišnjak« (B. Rode, *Necrologium...*, Ad Claras Aquas, 1917, 40). Prema tome on bi g. 1599. ili 1600. kad je počeo raditi u ovom kraju, imao već preko 70 godina, a u vrijeme gradnje i posvete onih crkava čak oko 90!

N. B. Prema odgovoru, što sam ga dobio iz župe Dubranje kod Metkovića, kameni natpis s njihove župske crkve nije g. 1962. »bio uklonjen, razbijen i bačen« (Odg. 61), nego je pao, prebio se u dva komada i u takvom je stanju sačuvan! Međutim gore navedeni izrazi kao da nekome podmeću zlonamjerno uništavanje spomenika kulture, a to tvrditi bila bi zaista krupna podvala.

daje. Htio sam naglasiti, da bi se uz njega trebali naći kao nesigurni i neki »sigurni« mučenici.

Velikaši Jurjevići, franjevci i glagoljaši

Nisam nigdje govorio »o lijepim i sređenim« glagoljaškim položajima (usp. Odg. 65), niti sam sa sigurnošću tvrdio (pa ni mislio tvrditi), da su ondje posvuda bile uređene katoličke župe i da su glagoljaši u njima »mirno prebivali i nesmetano djelovali« (Odg. 66), nego: da su ondje zaista prebivali i djelovali. Zar je na mjestu ovdje navoditi nesigurne teorije o snazi bogumilstva pa čak i pravoslavlja (!) u ovom kraju? Da su ovdje katolici bili tada kakva bijedna manjina, zar bi poslije u tursko doba ondje bili gotovo isključivo oni? S »obraćanjem« bogumila, a pogotovo pravoslavaca nije baš lako išlo.

Župa Donja Cetina

Posve je sigurno, da se na mjestu, gdje KJ smješta franjevačku župu Donja Cetina, o kojoj govore izvori 17. st., u to doba nalazilo više župa splitske nadbiskupije, kojima su upravljali svećenici glagoljaši.²⁴ Prema tome, da se ovo utvrdi, nije potrebno čekati nove radove »u nekom stručnom časopisu« (Odg. bilj. 52).

»Utjelovljene« župe

Slažem se, da je »za slučajeve prije Codexa i dalje jedini pravilni pravni i povijesni izraz 'incorporatio', ali kad to prevedemo na hrvatski s »utjelovljen«, riječ nas podsjeća previše na poznati teološki izraz, kojim predvodimo pojam »incarnatio«.

Zaključak

Veliki trud autora knjige KC, bez obzira na njezine nedostatke, zaslužuje svaku pohvalu. On se zaista prihvatio teška i zamršena posla monografski obraditi otprilike dva stoljeća crkvene povijesti ovog područja u teško i mračno doba turskog gospodstva. Odatle su lako razumljivi neki nedostaci. Ako, po našem mišljenju, ima i takvih nedostataka, koje je teško protumačiti (a nemoguće obraniti), treba svejedno priznati da sve to spada na oznake svakog ljudskog djela, koje uz najbolju volju, veliki trud i sposobnosti nije moguće posve izbjeći.

²⁴ Kad je g. 1603. apostolski vizitator Priuli vizitirao splitsku nadbiskupiju, nije, zbog Turaka, mogao u Poljica, Radobilju, Slime, Kučiće, Svinišće i Rogoznicu, pa je delegirao don Nikolu Gargatovića, don Stipu Očijašića i don Nikolu Beditića, »svećenike glagoljaše onih krajeva« (T. Vat. Arh., Miscell. Arm. VII, No. 100, f. 185r), a kad ovi nisu uspjeli doći u Radobilju, radobiljskog župnika don Petra Stojdražića (ondje, f. 531r). Za Garzadorijeve apostolske vizitacije g. 1625. popisane su sve župe toga kraja s jedne i druge strane Cetine s imenima župnika i brojem duša od pričesti (Arh. Prop., SC Visite e Collegi, vol. 2, str. 814). Župnika Kučića iz vremena kandijskog rata don Marka Kadića navodi i KJ (KC 22), a iz matice krštenih župe Kučiće-Vinišće (od 1622—1751) znamo imena i ostalih župnika poslije g. 1622. (Matica se danas čuva u Hist. Arh. u Zadru).